

Györei Zsolt

A szegény kisgyermek panasza első (három) kiadásának kötetkompozíciója

69

Szemle

Kis Béla

Mi a történelem?
– Kisantál Tamás (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem* –

93

Szeress Ákos

Szegény Színház – gazdag tudomány
– Adorján Viktor: *A Szegény Színház*
A Jerzy Grotowski által vezetett társulat színházi kutatásai az 1959–1970 közötti időszakban –

100

Horváth Mária

„MEGTESTESÜLT OLVASÁS”
– A KOGNITÍV NARRATOLÓGIA EMPÍRIKUS ALAPJAI

Tudományos transzfer

A 2007-ben alapított, göttingeni illetőségű *Journal of Literary Theory* „Controversy” című rovata nagyrészt olyan írásokat tartalmaz, melyek a kognitív és evolúciós megközelítésű irodalomelméletek körüli vitához járulnak hozzá. Az egyik nagyhatású, pro és kontra érvek közötti vita 2008-ban zajlott, Gerhard Laermek a tükörneuronok és az irodalmi utánnázás összefüggését latolgató írása kapcsán.¹ A vita természetesen nem maradt szorosan a felvetett téma keretein belül, hanem eljutott az általánosabb problémák, az idegtudományok és az irodalomtudomány közötti ismeretátadás lehetőségének, sőt a tudományos transzfer általános elveinek a megfogalmazásáig. Kilian Koepsell és Carlos Spoechase e tekintetben tanulságos írása² teljes joggal óvatosságra int, hiszen a kognitív és idegtudományok egyelőre maguk is a szinte követhetetlen léptéktől fejlődés szakaszában vannak, ami az ismeretátvételt erőteljesen megnehezíti. Eppen ezért a szerzők igyekeznek tanulmányukban azokat az alapelveket rögzíteni, amelyek figyelembevételre méltóak bennünket a forrástudományban még átmenetinek értekel eredmények elhamarkodott átvételétől, a fogadó elméletbe való pontatlan integrálásuktól és felületen ismeretekre épített állítások megfogalmazásától.

A szerzőpáros vitáirata számos jogos ellenvetés, illetve korlátozás mellett azonban olyan kérdéseket is megfogalmaz, amelyek véleményem szerint megalapozatlan szemléleten nyugszanak. Egy komplex állításuk több egymástól jól elkülöníthető rétegben fogalmaz meg egy elvi ellenvetést az empirikus vizsgálatok irodalomtudományi felhasználhatóságával szemben. Koepsell és Spoechase egyrészt azt állítja, hogy az empirikus vizsgálatok eredményei csak egyetlen kontextusban használhatók az irodalomtudomány számára, mégpedig az aktuális olvasási folyamatok feltérképezésére. Ez a kritika kimondatlanul is azt implicálja, hogy az empirikus

¹ Gerhard Laerm: *Spiegelkognition: Über den Grund des Wohlgefallens an der Nachahmung*. In Karl Emme-Kaufa (MUTAMÁNS-Küldige) *ZAMIR (szerk.): Im Rachen der Kulturen*. Paderborn, 2007, 137–163.

² Kilian Koepsell – Carlos Spoechase: *Neuroscience and the Study of Literature: Some Thoughts on the Possibilities of Transferring Knowledge*. *Journal of Literary Theory* 2/2. (2008) 363–374.

kutatások eredményei egyszerűek és megismételhetetlenek, és ezért általános elvek megfogalmazására nem alkalmasak. Másrészt azt állítják, hogy az empirikus vizsgálatok eredményei nem nyújthatnak alapot a szövegértelmezés normatív szabályainak megfogalmazásához. Ezzel a kijelentéssel egyúttal implikálják, hogy az irodalomtudomány csak akkor felel meg a diszciplína konstitutív kritériumainak, ha fő megismerési érdeke a szövegértelmezésre irányul, megghozzá abból a célból, hogy az elemzés normatív módszertanát hozza létre. Az előfeltételezés tehát kizár minden más célkitűzést az irodalomtudomány legitim tárgyai közül.

Tanulmányom célja ezeknek a tételeknek a körüljárása, és néhány kognitív orientáltságú narratológiai magyarázat bemutatásán keresztül azok cáfolása. A kognitív irodalomtudomány szemlélet általában felvázolása után először kognitív nyelvészeti alapú narratológián keresztül mutatom be, hogy a szövegértelmezésnek milyen, az eddigiektől új és hatékony módszertani elvei dolgozhatók ki az empirikusan szerzett adatokból indukciós úton nyert általános következtetések alapján. Második lépésben a kognitív poétikák egyik speciális, erőteljes evolúcióelméleti érvelést is alkalmazó irányzatának mára gyakorlatilag kanonikusá vált elméletét mutatom be, mely egyszerre példázza azt, hogyan juthat el az irodalomtudomány empirikus adatokból kiindulva általános érvényűnek tekinthető állításokhoz, és hogy milyen fontos, mindehaddig mégis elhanyagolt irodalomtudományi kérdéseket hoz felszínre az új megközelítési mód.

Megismeréstudományi szemlélet az irodalomtudományban

A kognitív narratológia esetében nem beszélhetünk egységes irányzatról, sőt igazából egyáltalán nem beszélhetünk még akár szétágazó irányokba mutató diszciplínáris sokféleségről sem, sokkal inkább egy olyan vállalkozásról, mely még keresi az elméleti kereteket egy új szemlélet tudományos megfogalmazásához. Így talán túlzás is „kognitív narratológiáról” beszélni, jogosabb inkább azt mondani: „narratológiai kérdések kognícióelméleti irányultságú megválaszolása”, hiszen alig található olyan okfejtést, mely az alapoktól építkező, az elbeszéléselemlet minden lényegi kérdését érintő elméleti rendszerrel hozna létre. A betervezés évtől ugyan megjelentek már olyan, a 'kognitív' címkét gyakran nem is használó tanulmányok, melyek szemléletükben közel állnak a kognitív tudományokéhoz, sőt olyanok is, melyek használják a kognitív tudományok bizonyos elméleteit.³ Ezek azonban még nem találják jelentős visszhangra a narratológusok körében, amit az a tény is jól mutat, hogy a 2000-es évek elején a szakma még szükségét érezte alapvető szemléletbeli kérdések tisztázásának.⁴

³ Itt elsősorban a 'frame' (keret) és 'script' (forgatókönyv) koncepciók irodalomtudományi alkalmazásáról van szó.

⁴ Lásd például a *Poetics Today* 23/1. (2002) és 24/2. (2003) tematikus számának tanulmányait, melyek alapvetően vitatva jellegű fejtegetések a megismeréstudomány és az elbeszéléselemlet összekapcsolásának lehetőségéről.

A kognitív szemlélet az irodalomtudományban azon a megfigyelésen alapszik, hogy az irodalmi szöveg jelentése csak az emberi elme működésének vonatkozásában ismerhető meg, azaz, mikor egy szöveg jelentését kutadjuk, valójában jelentésgeneráló folyamatokat akarunk megismerni. Bár ez az alapfogandolás elvileg magában foglalhatja mind az alkotó szövegprodukción, mind az olvasó szövegértelmezés tevékenységét, a kognícióelméleti megközelítésű irodalomelméletek jelenlegi kutatásainak fókuszában a befogadás folyamata áll, vagyis azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogyan jön létre egy adott szöveg jelentése az olvasó fejében, milyen kognitív mechanizmusok működése által éri meg az olvasó a szöveget. Az olvasás tág fogalmából indul ki, mely nem korlátozódik a professzionális olvasó tevékenységére, hanem az olvasást mint „természetes” („natural”)⁵ folyamatot veszi górcső alá. Ez azt jelenti, hogy az olvasásnak nem kizárólag az elméletalkotó fázisát vizsgálja, hanem olyan, nem feltétlenül tudatos jelentéskonstruáló folyamatnak tekinti, mely bármely természetes olvasó „találkozását” magában foglalja bármely irodalmi szöveggel. Iserhez hasonlóan elkülöníti az olvasást az interpretációtól,⁶ és céljait az, hogy az olvasásnak, azaz az irodalmi szöveg természetes befogadási folyamatának bizonyos mintázatait rekonstruálja.

Az olvasót azonban a hagyományos recepcióelmélettel ellentétben nem a szövegstruktúrában megnyilvánuló absztrakt entitásként fogja fel, hanem a kognitív tudományok posztklasszikus szemléletének megfelelő olvasáskonceptióból indul ki. Pléh Csaba értelmezésében az különbözteti meg a posztklasszikus, tág felfogást a klasszikus, azaz szűk értelemben vett kognitív felfogástól, hogy ez utóbbit egy fajta „információs semlegesség”⁷ más szóval az abba a lehetőségbe vetett hit jellemzi, hogy a megismerés leírható egy olyan semleges nyelven, mely eltekint a megismerő tényleges anyagi rendszertől.⁸ A megismerés ebben az értelemezésben nem más, mint komputáció, a kognitív rendszer pedig jellemezhető úgy, mint egy software, amely az outputot, a viselkedést belső információfeldolgozó folyamatok alapján hozza létre. Az agy ebben az értelemezésben pusztán az a hardware, melyen a software működik; a testnek, valamint a megismerő körüli világnak, a környezetnek, vagy más szóval kontextusnak nincs jelentős, de legalábbis tudományosan leírható hatása a megismerési folyamatokra.

Ezzel szemben a megismerés posztklasszikus, tág szemléletében, mely elsősorban biológiai és pszichológiai felfogás, a kognitív tudomány túllép eredeti komputációs szemléletén, és a megismerési mechanizmusoknak biológiai beágyazást kíván teremteni. Abból a megítélésből indul ki, hogy az emberi elme működését nagymértékben meghatározza a test, és hogy a kogníció bizonyos aspektusait, mint például a gondolatokat, fogalmakat és kategóriákat a test bizonyos aspektusai formálják. Ezek az aspektusok tartalmazzák a perceptuális és a motorikus rendszert, az érzelmeket és a környezettel való interakciót. A megismerési folyamatoknak er-

⁵ Peter Stockwell: *Cognitive poetics. An Introduction*, Routledge, London, NY, 2002.

⁶ Wolfgang Iser: *Der Akt des Lesens*, Wilhelm Fink, Stuttgart, 1984 (2. átdolgozott kiadás).

⁷ Pléh Csaba: *Bevezetés a megismeréstudományban*, Typotex, Budapest, 1998, 92. o. 1. m. 19.

re a testi és kontextuális beágyazottságára reflektálnak a *beágyazott* ('embedded'), illetve *megtestesült* ('embodied') fogalmak.⁹ A megtestesült kogníció szemléletéből következően a posztklasszikus elméletek szerint az észlelés és az érzelmeik, valamint szubjektív élmények nem pusztán „kísérő árnyékai”,¹⁰ hanem szerves részei a megismerésnek.

A kognitív irodalomtudomány ennek a szemléletnek megfelelően a fikcióolvasást biológiai realitásunkban, azaz agyi funkcióinkban gyökerező folyamatnak tekinti, ezért az emberi elme egyéb képességeinek kontextusában, azokkal való összefüggésben értelmezi, elsősorban az észlelésre, a nyelvi kompetenciára és az elmeolvasásra (*mind-reading*) helyezve a hangsúlyt.¹¹ A kognitív tudományok posztklasszikus változataihoz kapcsolódóan az olvasást olyan információfeldolgozó folyamatként határozza meg, melynek alapmechanizmusait messzemenően formálja az elme testi beágyazottsága, aminek tehát ebből következően az észlelés, sőt az érzelmeik és szándékok is konstitutív részei képezik. Ennek szellemében az olvasás olyan aspektusait – így például az érzelmi befogadás folyamatát – is a tudományos megismerés tárgyának tekinti, melyek egzakt leírásához mindaddig nem áll rendelkezésre megfelelő elméleti keret.¹²

Az irodalomtudományi kérdések kognitíóelméleti megközelítése így módon a jelen pillanatban szemléletbeli elkötelezettséget jelent: olyan megismerési érdekvallalásról, mely a kognitív tudomány erőnyője alatti összefogott különböző tudományterületek közös mezejét adja: „a legtágabb értelemben modellálásként fel-fogott megismerési folyamatok”¹³ feltérképezését. A számos különböző kognitív diszciplína közül mindaddig került talált közvetlen alkalmazására az irodalomtudomány területén: a kognitív nyelvészet és az evolúciós pszichológia,¹⁴ melyek osztoznak a fent bemutatott kognitív szemléleten, de teljesen különböző fogalmi apparátussal közelítenek az olvasás mint információfeldolgozó folyamat magyarázatához. E két tudományterület fogalmának adaptálásával jöttek létre az utóbbi években olyan elméletek, melyek immár túllépnek a szemléleti vitán, és konkrét narratológiai kérdések kognitíóelméleti megválaszolásához járulnak hozzá.

⁹ A „megtestesültség” fogalmáról lásd például Georg Lakoff–Mark Johnson: *Metaphors we live by*. University of Press, Chicago, 2003 (2. kiadás), a „beágyazott megismerés” alapértelmezés pedig például Szociológus Ágnes–Deia Andreea: *Könyvszel – pszichológia. Egy ökológiai rendszerszemléletű szociális kontinuum*. In *Könyvszel – pszichológia*. Magyar Pszichológiai Szemle Tematikus szám, 2006, 8–36.

¹⁰ Pichon Casbah: i. m. 27.

¹¹ Az elbeszéléselmélet történetében is feltehető „klasszikus” konsztrukt ad áttekintést Bruno Zerbwick: *Der cognitive turn in der Erzähltheorie. Kognitive und Narratologische*. In Ansgar Nünning–Wera Nünning (szerk.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*. WVT Wissenschaftlicher Verlag, Trier, 2002, 219–249.

¹² Kiváló példája ennek Katja Muhlman: *Emotionalisierung – Von der Nebenhandlung zum Buch als Ereignis. Eine neuropsychologische Analyse der Literatur der Aufklärungsepoche*. Mentis, Paderborn, 2007. Lásd fűző téziseinek összefoglalását tanulmányomban: Horváth Márta: *Uj művésztípusokról. A biológiai tudomány- és kultúraelmélet német változata*. BUKSZ 12/3. (2010) 252–259.

¹³ Pichon Casbah: i. m. 16.

¹⁴ És ezek közvetítésével természetesen a kognitív pszichológia, amelynek eredményeire minélkétféle erőteljesen támaszkodnak, alógyan ez a jelen tanulmányban is jól látszik.

A kognitív nyelvészelet forrásstudományuknak tekintő narratológiai elméletek közül David Herman egyik legújabb tanulmánya az egyik első kísérlet arra, hogy egy a klasszikus narratológiában máig vita tárgyát képező kérdés tekintetében új megoldási javaslatot tegyen. A 2009-ben megjelent *Cognitive approaches to narrative analysis*¹⁵ című tanulmányában a narratológia három lényeges kérdésének (szereplő, emocionáltság, fokalizáció) kognitíóelméleti megközelítését demonstrálja példaelemzéseken keresztül. Ez utóbbi kérdés tárgyalása során folyamodik a kognitív grammatika egyik legjelentősebb alakja, Ronald Langacker grammatika-konceptiójához,¹⁶ hogy a langackeri fogalmak átvételével hozzon új szempontokat a narratív perspektíva kérdésének megválaszolásához.

Herman kiinduló tézise az a genete-i rendszertel szemben megfogalmazott kritika, miszerint a nézőpont problémájához nem juthatunk közelebb, ha irodalmi narratívák vizsgálatára támaszkodva klasszifikációs elméletet hozunk létre abból a célból, hogy az irodalmi elbeszélésekben rekonstruálható nézőponttípusokat jól elkülöníthető osztályokba csoportosítsuk. Ez az eljárás a klasszikus narratológiában nem eredményezett konszenzust, számos különböző és egymással nem összeegyeztethető klasszifikációs rendszerhez vezetett, és az alapelvek összehangolása – úgy tűnik – a hagyományos elméletek keretein belül megoldatlan maradt. Herman javaslata ezért egy radikálisan új szemléletmód érvényesítése. A perspektíva kérdését olyan funkcionális elmélet keretein belül kívánja magyarázni, mely a perspektívát már nem pusztán a narráció egyik alkategóriájaként értelmezi, mint a klasszikus narratológia, hanem átfogó, jelentégeneráló funkciót tulajdonít neki. A perspektíva ebben az értelemben nem másodlagos szűrő, mely a jelentést pusztán módosítja, hanem a jelentés konstitutív összetevője, „értelme-generáló stratégia”.¹⁷

A narratív perspektívának ez az univerzális szemlélete Herman szerint a kognitív grammatika elméleti keretén belül és a kognitív grammatika fogalmaival fejthető ki a legkövetkeztesebben. Langacker ugyanis nyelvelméletében abból a meglátásból indul ki, hogy a jelentésnek számos olyan aspektusa van, melyekről az igazságfeltételes szemantika nem tud számot adni, melyeket azonban a nyelvhasználó érzékelhetően különböző fogalmi struktúrákként dolgoz fel. Azokat a

¹⁵ David Herman: *Cognitive approaches to narrative analysis*. In Bronie Gesser–Jeroen Vandewalle (szerk.): *Cognitive Poetics: Goals, Gains and Gaps*. (= Applications of cognitive linguistics 10), de Gruyter, Berlin/New York, 2009, 79–118. Az itt bemutatott elméletet fejti ki, nem irodalmi példákon keresztül is illusztrálva, egy másik tanulmányában: David Herman: *Beyond voice and vision: Cognitive Grammar and Fictional Theory*. In Peter Hühns–Wolfgang Iser (szerk.): *Point of view, Perspective, Focalization, Modeling, Mediation in Narrative*, de Gruyter, Berlin/New York, 2009, 119–143.

¹⁶ Langacker elbeszélő 1987-ben publikálta elméletét (Ronald Langacker: *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*, Stanford University Press, Stanford, 1987); jelen tanulmányomban a szerző legújabb könyve: *Language: Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

¹⁷ David Herman: *Cognitive approaches to narrative analysis*, 90–100.

kifejezéseket például, hogy „részánja az idejét”, vagy „valamivel tölti az idejét” az igazságfeltételes szemantika egyenértékűnek tekinti, holott a nyelvhasználó világosan érzekei, hogy a két kifejezés különböző fogalmi sémákat aktivál a fejében. Langacker ezért azt állítja, hogy a jelentésnek két alapvető összetevője van: a fogalmi (konceptuális) tartalom, azaz mentális tapasztalat és a *construal*, vagyis az az egyedi mód, ahogy ez a tartalom nyelviileg meg van konstruálva. A *construal* terminus tehát azt a manifeszt képességünket jelöli, hogy egy és ugyanazon tényállást különböző módokon tudjunk leírni. Az alternatív leírási módok közötti választás Langacker szerint kötelező érvényű: míg a konceptualizáció síkján viszonylag semleges módon is fel tudunk idézni egy adott tartalmat, amint nyelvi formába öntjük, szükségszerűen kivonunk megfogalmazásunkra egy bizonyos *construal*,¹⁸ azaz önkénlenül is strukturáljuk a közvetleni kívánt tapasztalat minden aspektusát. Amikor például egy vízzel megtöltött pohár semleges képe nyelvi formát öl, máris elköteleződünk valamely megközelítési mód irányába, hiszen más implikációi vannak annak a megfogalmazásnak, hogy „a vízzel töltött pohár”, mint annak: „a pohárban levő víz”.¹⁹

Langacker szemantikájának egyik alaplézise, hogy mivel a nyelv az általános kognitív képességek manifesztációja, a *construal-műveleteknek*, melyek az adott kifejezés fogalmi strukturáját alakítják, összhangban kell állniuk a kognitív pszichológia által rekonstruált alapvető mentális folyamatokkal, hiszen ezek felelősek nyelvi kifejezésünk megformálásáért is.²⁰ Ezért a kognitív pszichológia empirikusan nyert adataiból kiindulva igyekezett egy olyan klasszifikációs rendszer létrehozni, mely teljességében leírja a *construal-műveleteket*.²¹ Négy alapműveletet különböztetett meg: 1. figyelem (*attention*), 2. összehasonlítás (*judgment, comparison*), 3. perspektíva, 4. feleltetés (*constitution*). A perspektívának további alkategóriát határozta meg: 3.1. nézőpont, 3.2. deixis, 3.3. szubjektívitás/objektívitás.²²

Herman magyarázata ezen a ponton kapcsolódik Langacker rendszeréhez, és azt állítja, hogy a narratíva ugyanúgy működik, mint bármely egyéb nyelvi megnyilatkozás, azaz már nyelviségében hordozza perspektívikusságát. Oszva a „megtestesült kognitív” elméletét, úgy gondolja, hogy a narratív szöveg perspektívastukturáját akkor tudjuk megfelelőképp felfejteni, ha a kognitív alapelektromechánizmussal korreláló *construal-műveleteket* azonosítjuk. Így – kissé szűkmárván

– nem tesz mást, mint hogy a perspektíva alkategóriát adja felül az elbeszéléselmélet számára. Langacker és Talmy²³ rendszeréből összegyűr egy olyan szempontrendszert, mely szemre a narratív perspektíva analitikus megragadására alkalmas, és a perspektívának a következő hat összetevőjét különbözteti el: 1. statikusan vagy dinamikusán figyelt események, 2. széles vagy szűk területre való rálátás, 3. a granuláritás foka, 4. vízszintes vagy függőleges dimenzióban való tájékozódás, 5. az objektívitás foka, azaz a háttér tulajdonságainak különböző mértékű megfigyelése, valamint 6. időbeli vagy térbeli távolság, illetve közelség.

Herman amellet érvel, hogy ezen paraméterekből kiindulva a szövegelemeknek egy jóval szélesebb körét tudjuk bevonni az értelmezésünkbe, mint a klasszikus narratológia szempontrendszeré alapján, valamint szisztematikus összetűgéseket fedezhetünk fel közöttük, ami átfogó szövegetélmelési eredményezhet. Új módszertanának hatékonyságát James Joyce *Dublini emberek* című novellagyűjteményének néhány írása alapján illusztrálja. A *Hullak* című rövid elbeszélés narrációjában például a „távolság” és a „granularitás” paraméterre fókuszálva a Joyce-i szöveg kanonikus értelmezését részletes elemzéssel támasztja alá. Gabriel az elbeszélés egyik jelenetében a megüresedett táncteremben áll, ahol egyszer csak megjelentek szemé előtt Dublin néhány távoli helye: „... Gabriel átadta a székét, és az ablakmélyedésbe vonult. A szoba már kiürült, a hátsó helyiségből tányérok és kések csörömpölése hangzott. [...] Milyen hideg lehet odakinn! Milyen szép lenne egyedül sétálni, először a hideg lehetetlen folyó partján, aztán a parkban! Hóvíz lehet a tar fáig most, fehér sapska borítja a Wellington-emlékművet is. Mennivel jobb lenne ott kinn, mint az ünnepi asztalnál!”²⁴ Gabriel pozitívja ebben a jelenetben az elbeszélés eseménytől, azaz a sétány és a park eseményeitől távoli, nézőpontjának meghatározottsága tehát azt implikálná, hogy a megfigyelt eseményeket csak nagy vonalakban észleli. Joyce szövege azonban ellene dolgozik az arra vonatkozó, testi tapasztalatunkban gyökerező elvárásnak, hogy nagy perspektívációs távolságból csak korlátozott mennyiségű részletet látunk, mert úgy tűnik, Gabriel részleteiben látja a parkot és a Wellington-szobor csücskét, vagy más helyen a rakparton sétáló embereket: „Keringőt jászottak a másik szobában, és áthallatszott a szoknyák suhogása a társalgó ajtaján. Kint, a rakparton, emberek állnak a hóban, nézik a fénylő ablakokat, hallgatják a keringő dallamát. Krisztálytiszta kint a levegő. Távlatban, a park fái hó alatt roskadoznak. A Wellington-emlékmű szikrázó hősapkába hújt, ide csillan fénye nyugatról – át a Fifteen Acres fehér takaróján”²⁵ sőt később a hotelszobából egész froszágot: „Néhány puha koppánást hallott az ablaktámlán: arrafelé fordult. Megint esett a hó. Félálamban látta a puha pihéket, hulltak az ezüst pihék, a sötét pihék, puhán a lámpafény felé. [...] Hull a hó a sötétbe burkolt központi síkságon, hull a hó mindenütt, a tar dombocon, lágyan hull a hó a Bog of Allenre, és távol nyugatabbra, lágyan hull a hó

¹⁸ Ronald LANGACKER: i. m. 43.

¹⁹ További példákat lásd i. m. 43–44.

²⁰ Ez a tézis abból az alapítéletből következik, hogy a nyelv nem képez önálló kognitív modult, hanem az emberi megismerést folyamatosan tikrózóditese.

²¹ Mivel Langacker többször is módosította kategóriarendszerét, a Croft and Cruse által összeállított rendszeret mutatom itt be. William Croft–D. Akan Cruse: *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

²² Erről bővebben lásd Ronald LANGACKER: i. m., Croft–Cruse: i. m. vagy Leonard Talmy: *Toward a Cognitive Semantics*. Volume 1, *Concept Structuring Systems*. MIT, Cambridge, 2000. A szaktudomány a *construal* alapvető aspektusának a perspektívázást tartja, ehhez lásd Arne Verripskens: *Construal and Perspective*. In Dirk Geeraerts–Hubert Cuyckens (szerk.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 2007. 48–81.

²³ Leonard Talmy: i. m.

²⁴ James Joyce: *Dublini emberek*. fordította: Papp Zoltán. Osiris, Budapest, 2000. 166. old. l. m. 175.

a komoran zajló Shannon habjaiban:²⁶ Herman mindennek alapján arra következtet, hogy Joyce-nak ez a szövege is a képzeletnek az idő és tér kénszerreit felülről erejét ábrázolja, hiszen Gabriel „Jeki szeme” közelinek érzékelik azt, amitől testi valójában távol helyezkedik el. A fenti szempontok alapján történő elemzés tehát Herman szerint lehetővé teszi, hogy rekonstruálni tudjuk, hogyan hoz létre Gabriel perspektívája egy adott fogalmi struktúrát.

Bár kétség kívül részletes szempontrendszer ad Herman tanulmánya a narratív perspektíva elemzéséhez, elmélete mindazonáltal egyáltalán nem aknázza ki a nagyon is eredeti és ígéretes felvetésében rejlő lehetőségeket, és a *construal* fogalmának adaptálásával nem ad radikálisan új perspektívarelmézést. Felveti ugyan tanulmányában azt a lehetőséget, hogy a *construal* fogalmából kiindulva Genette elméletének legeredetibb és egyáltalán legviratottabb megoldása, a „ki lát” és a „ki beszél” szétválasztása felülbírálható lenne, hiszen a *construal* fogalma éppen arról képes számot adni, hogyan fonólik össze szétválaszthatatlannal a nyelvi megformáltság a perspektívikussággal. Ennek részletes kifejtésére azonban nem kerít sort gondolatmenetében. Így Herman tanulmányának érdeme leginkább felvetésének elméleti lehetőségeiben rejlik, egy olyan út kijelölésében, melynek bejárása azonban még jövőbeli feladat.

Az olvasás eredményeként

Az evolúciós pszichológiát forráselméletének tekintő kognitív narratológia kettős célt tűz ki maga elé: egyrészt empirikus módszerekkel dolgozó társtudományok eredményeiből kiindulva igyekszik azonosítani olyan kognitív alpmechanizmusokat, melyek az irodalmi szöveg olvasásukor dominánsan működnek. Célja tehát nem egy egyszerű, és így véletlenszerű olvasási aktus feltérképezése, hanem olyan egyetemes képesség rekonstrukciója, mely általánosan jellemzi az emberi „elme” működését a fikcióolvasás vonatkozásában. Emellett arra a kérdésre is választ keres, miért éppen az azonosított mechanizmusok épültek be kognitív apparátusunkba, azaz az evolúcióelmélet segítségével egy univerzálisnak mutakozó kognitív mechanizmus geneziséét is magyarázni kívánja.

Az evolúciós pszichológia eredményeit alapul vevő narratológiai elméletek közül az utóbbi években Lisa Zunshine 2006-ban publikált *Why We Read Fiction* című monográfiája²⁷ volt a legnagyobb hatású. Zunshine a kognitív pszichológiának a társadalomtudományokat talán leginkább megtermékenyítő elméletét használja fel, hogy megválaszolja a kérdést, miért leljük örömlünk fikatív történetek olvasásában. A „Theory of Mind” (ToM) vagy más néven „mind-reading” képességün-

ket tekint annak a költségtünetességét diszpozíciónak, mely feltehető az olvasás mint univerzális magatartásteremtő katalizátorát.

A „Theory of Mind” fogalma azt a képességünket jelöli, hogy elméleteket tudunk gyarítani embertársaink mentális állapotairól és viselkedésüket ezeknek az elméleteknek megfelelően magyarázunk. Ezen képességünk megjelölésének egyik első kísérletes igazolása az 1983-ban kidolgozott ún. *Sally-Anne* tesz, amelyet mindmáig alkalmaznak tudajdonítási aktusok vizsgálatára. A kísérleti alanyokkal a következő helyzetet ismertették: egy adott személy (Sally) beleesik egy tárgyat egy kosárba, majd kimegy a kosárból. Ezután egy újabb személy (Anne) lép be a kosárba, kivesszi a tárgyat a kosárból, és áthelyezi egy dobozba, majd szintén kimegy a kosárból. Ekkor az első személy (Sally) újra belep a kosárba. A kísérleti alanyokhoz intézett kérdés a következő: hol fogja keresni Sally a tárgyat. A legtöbb három év feletti egészséges személy azt válaszolja, hogy Sally a kosárban fogja keresni az adott tárgyat, tehát ott, ahova ő elhelyezte. Azaz az emberek többsége felismeri, hogy az illető személy (ti. Sally) feltételezése hamis, viselkedését a feltételezés mégis meghatározza. Válaszukat tehát egy tudajdonítási aktus, egy a másik személy mentális állapotáról alkotott elméleti eredményeképp és nem a valós helyzet ismeretében adják meg.

Emnek az emberi képességnek a megjelölés sokáig oly mértékben triviálisnak tűnt, hogy nem merült fel tudományos igényű vizsgálata. Akkor került a tudományos érdeklődés fókuszába, mikor azonosítani tudták az autizmust mint olyan pszichés betegséget, melynek elsődleges jellemzője éppen a szociális képességnek hiánya és a mások mentális állapotainak szemben mutatott értellenség. Ennek a betegségnek a kutatása vezetett ahhoz a következtetéshez, hogy embertársaink mentális állapotainak értelmezése nem pusztán tanulási folyamat során megszerzhető képesség, hanem veleszületett idegi struktúránk megjelölés is feltételezi.

Zunshine gondolatmenetében a következő kérdéskérdésfelvetésből indul ki: Virginia Woolf *Mrs Dalloway* című regényében arról olvassa, hogy Peter megremegett a Mrs Dalloway-jel való találkozás során, miért nem gondoltunk egyáltalán arra, hogy Peter titkolt Parkinson-kórája miatt remegett, hanem remegését egy bizonyos mentális állapot, az izgalom jeleként értelmezzük. Zunshine azt mondja, hogy a hagyományos irodalomtudományi érvrendszeren belül erre a kérdésre bizonyára azt a választól várjuk, hogyha Peter remegése a Parkinson-kór jele lenne, akkor Woolf tett volna utalásokat erre a szövegben, tehát akár konkrét leírás által, akár egy motivumstruktúra feljelölésével azonosítható lenne Peter betegsége. Ezzel szemben Woolf semmilyen utalást nem tesz Peter remegésével kapcsolatban, tehát magától értelődő, hogy a remegést egy mentális állapot jelként értjük. Zunshine kérdésfelvetése éppen erre a magától értelődőségre vonatkozik: miért van az, hogy egyébt jellegű „utalások” hiányában egy adott viselkedést mindig egy mentális állapot

²⁶ I. m. 194.

²⁷ Lisa Zunshine: *Why we Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*. Ohio State University Press, Columbus, 2006.

²⁸ A fentebb leírt megfigyelés, mer azt a bizonyos kéthelyet, hogy a „Theory of Mind” már annak az elméletnek a neve, mely elméleti keretbe foglalja a képességünket magyarázni a fogalmon azonban magát a képséggel jelöl, így az ezt magyarázó elméletet „Theory of Mind”-nak kéne nevezni.

következményeként értünk, azaz hogy egy viselkedés *definiált* értelmezése minden esetben az azt kiváló mentális állapot leírásával azonos?

Zunshine ezt a kérdést az evolúciós pszichológia metareprezentáció-elméletének²⁹ segítségével magyarázza meg. Az elmeolvasás Zunshine értelmezésében olyan pszichés képesség, amely genetikusan összehangoltan áll metareprezentációs képességünkkel (*metarepresentational ability*), azaz a kognitív készségünkkel, hogy a minket körülvevő világ végtelen sok információját ne feltétlen, időtől és helyről független egyenrangú igazságoknak fogadjuk el, hanem azok forrását feltételepezve a megfelelő érvényességig határokon belül hasznosítsuk őket. A lokális, kontingens tények helyes felhasználásával az ember számára a viselkedési formák jóval változatosabb készlete áll rendelkezésre, mint e képesség nélkül, ami jelentős evolúciós előnyhöz juttatott minket.

Elmeolvasási képességünk forrása Zunshine szerint metareprezentációs képességünk, hiszen mentális állapotok tulajdonításakor nem teszünk mást, mint bizonyos információkat olyan érvényességig határokon belül tárolunk, melyek egy adott ágenshez köthetők. Ha például azt mondom, hogy „Sally azt hiszi, hogy esik a hó”, akkor nem abból indulok ki, hogy a havazás ténye teljes bizonyossággal fennáll, hanem az információ tartalmazza mellett tárolom annak forrását is, és ha további információk alapján szükségessé válik, felidőztetem Sally kijelentésének igazságát. Ugyanez a mechanizmus az alapja annak a képességnek is, hogy értelmezni tudjunk egy megfigyelt viselkedést. Ez az ember mint társas lény alkalmazkodási képességét nagymértékben megnövelte, hiszen a mások elmeállapotáról alkotott elméletek lehetővé tették a viselkedés előjelzését, a reakcióra való felkészülést stb., ami a közösségi lét szükséges feltétele. Zunshine szerint tehát az elmeolvasás olyan, az evolúció során kialakult, velünk született képesség, mely bizonyos ingerek hatására automatikusan működésbe lép, tudattalan pszichés folyamat, melyről ösztönös tudásunk van.

Kapcsolódva Toobyék esztétikaelméletéhez³⁰ Zunshine azt állítja, hogy a fikcionális szövegek olvasásának funkciója a *mind-reading* képességünk és empátiánk gyakorlása és fejlesztése. A fikcionális történetekben ábrázolt eseményeket ugyanis úgy értjük meg, hogy folyamatosan elméleteket gyártunk arról, milyen mentális állapotok állhatnak az irodalmi szövegben ábrázolt szereplők viselkedésének hátterében. A nyelvtileg ábrázolt fikatív személyek viselkedésének motivációját tehát ugyanolyan módon igyekszünk megfejteni, ahogyan valós embertársaink viselkedésének mentális hátterére következtetünk, az olvasás során így felkészülünk a

valós helyzetek értelmezésére. A ToM és a fikcióolvasás összefüggését Zunshine azáltal is igazoltnak látja, hogy azok az amúgy személyek, akik képtelenek bizonyolni mások mentális állapotainak értelmezését, egyúttal édeketelenséget mutatnak a fikció iránt is, és személyen motivációt nem éreznek fikcionális szövegek befogadására.

Zunshine elméletének magyarázó ereje kiterjed az irodalomtudomány számos alapvető kérdésére. Előszörban is lehetővé teszi a fikcionális kérdésének egészen új megközelítését. Zunshine – itt újra csak Tooby és Cosmides tanulmányához csatlakozva – azt állítja, hogy a fikcionális szöveget az különbözteti meg a történetről, hogy az előbbinek speciális metareprezentációs státusa van: a fikciót sosem tároljuk forráscímke nélkül, azaz minden fikcionális szöveghez hozzágondoljuk annak szerzőjét mint forrást, mint „kitalálót”. És bár nyilvánvalóan tudjuk, hogy a fikcionális történetek is tartalmaznak számos „igaz” és „kitalált” információt, ezzel a megkülönböztetési lehetőséggel mégsem foglalkozunk, hanem a fikciót *mint egészet* a szerzőjétől származó metareprezentációként tároljuk. Zunshine ezáltal rehabilitálja a szerzőt mint a fikcionális szöveg forrását, és a szerzőkonceptió kognitíóelméleti megvalósítása mellett érvel.

Zunshine általános tézisé az irodalombefogadás kognitív alapmechanizmusairól az irodalmi szövegek rendszerezésére szolgáló egyik lehetséges elv alapjaként is meghatározza. A különböző regényírók ugyanis egészen eltérő módon és mennyiségben élnek az a lehetőséggel szövegeikben, hogy próbára tegyék az olvasó elmeolvasási képességét. Bizonyos szerzőkre az a jellemző, hogy regényeik szereplőinek lelkivilágát explicit és elemző módon ábrázolják, míg más szerzők számos részt hagynak szövegeikben, hallgatlagosan is arra szólítva fel az olvasót, hogy kiegészítse a hiányzó információkat. Hemingway prózájának például egyik meghatározó jellegzetessége, hogy alulreprezentálja hőseinek érzelmeit, és a mentális állapotokat fizikai cselekvéseken keresztül ábrázolja, az olvasó veleszületett *mind-reading* képességére apellálva. Tungenyev ugyanezt a kihívást elsősorban természetleírásokon keresztül intézi olvasóihoz.

Ez a szövegrendszerző elv mindazonáltal nemcsak egy öncélú és korlátozottan informatív tipológiát tesz lehetővé, hanem egy irodalomtörténeti tendenciát is kirajzol. Zunshine ugyanis észrevette, hogy különböző kulturális-történeti kontextusokban különböző mértékben feszegetik az irodalmi szövegek elmeolvasási kapacitásunk határát, és az időben előrehaladva az intencionális beágyazottság (X azt hiszi, hogy Y azt hiszi, hogy Z) egyre magasabb szintűg, a késő 18. században a második-harmadik, a 20. század első felében akár az ötödik-hatodik szintig jut el a narratíva. A *Mrs Dalloway* egyik jelenetében például az intencionális beágyazottság hat szintjét különböztette el Zunshine, ami már komoly megterhelést jelent az elme számára, hiszen kognitív pszichológiai vizsgálatok szerint a harmadik fokú beágyazottság az a legmagasabb szint, amelyet az emberi elme még megkezegekel nélkül fel tud dolgozni. Az elmélet tehát lehetővé ad az irodalmi szövegek történeti változásának magyarázatára is egy bizonyos aspektusból.

Zunshine, beleértve a kognitív olvasásaink gondolatmenetét, könyvének utolsó fejezetében feltételezi a kérdést: valóban csak a mások elmeállapotainak

²⁹ Leda Cosmides–John Tooby: *Consider the Source: The Evolution of Adaptations for Decoupling and Metarepresentation*. In Dan Sperber (szerk.): *Metarepresentations. A Multidisciplinary Perspective*. Oxford, NY, 2000. 53–115.

³⁰ John Tooby–Leda Cosmides: *Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction, and the Arts. SubStance* 94/95. 30/1. (2001) 6–27. Tanulmányokban Tooby és Cosmides azt állítják, hogy vannak olyan „organizációs” módban dolgozó kognitív adaptációk, melyek kizárólag arra szolgálnak, hogy „szervezzék” a „funkcionális” módban működő adaptációkat: ellátják őket a megfelelő beállításokkal és reprezentációkkal azok hatékonyságuk mérése érdekében.

felmérése lenne a fikcionális szövegek olvasásának motivációja? Valóban nem más az olvasás, mint *Theory of mind-gyakorlatok* edzőterme? Zainshine a problémát úgy közelíti meg, hogy igyekszik megmutatni, miért téves ebben az esetben a „csak” módosítószó használata, és az olvasási folyamatnak milyen egyéb komponensei állnak szoros összefüggésben a *mind-reading* kognitív képességgel, mint például az érzelmi hatás, azaz mennyire alapvető kognitív mechanizmusnak tekinthető az elmeolvasás. Nem hangsúlyozza ugyanakkor kellőképpen az evolúciós pszichológia kérdésfelvetésének lényegi aspektusát, amely a szkeptikus kérdést feleslegessé, azt a belátást pedig elkerülhetetlenné tenné, hogy az evolúcióelméleti megközelítés nem tud az irodalomtudomány minden lényeges kérdésére választ adni. Az evolúciós pszichológia ugyanis világosan leszögezi, hogy a megfigyelhetőséggel nem a *közvetlen (proximale)* oka érdeklő; ennek felderítése más tudományágak, mint például a motivációs pszichológia feladata. Az evolúciós pszichológia a viselkedésnek a *végző (ultimate)* okát, más szóval evolúciós eredetét kutatja, az olvasás esetében tehát azt, melyek voltak azok a környezeti hatások, amelyek magyarázzák a fikatív szövegírásnak, illetve -olvasásnak mint adaptív viselkedésformának a kialakulását. Az evolúciós pszichológia azt a kérdést teszi fel, miért alakult ki az olvasás mint adaptív viselkedésforma, és nem tartozik kompetencia-területéhez az a kérdés, miért veszi bármely 21. századi olvasó a kezébe mondjuk Daniel Kehlmann *A világ felmérése* című regényét. Erre a kérdésre már a történelmi recepciókutatás vagy a kulturális antropológia tud választ adni.

Az evolúciós szemléletű kognitív narratológia megismerési érdekének pontos körvonalazása mindazonáltal nem jelenti az elmélet ismeretértékének devalválását, sőt inkább arra hívja fel a figyelmet, milyen lényeges irodalomtudományi kérdést hozott felszínre az új megközelítés, melynek megválaszolását megfelelő elméleti keret híján mindaddig elhanyagolta a szakma. S ha akadnak is Zainshine érvelésében vitatható pontok, könyve mindenképp olyan megoldási javaslatokat vet fel, melyek részletes kidolgozása jelentős eredményeket hozhat bizonyos irodalomtudományos kérdések megválaszolásában.

„Műszak és mérésék”³¹

A fent bemutatott kognícióelméleti megközelítésű narratológiák okfejtésében az ok-okozati láncok végző (vagy első) tagja egy empirikus megfigyelés volt: a narratív perspektíva elemzése a kognitív nyelvészet alapfogalmainra támaszkodott, amely maga részéről a kognitív pszichológia és az idegtudományok kísérleti eredményeire építve hozta létre azt az általános érvényű kategóriarendszert, mely a nyelv-

világképezések szerkezetének alapösszetevőit határozza meg. A fikcióolvasás eredetét magyarázó elmélet ugyanakkor a kognitív pszichológiának a ToM-ra és az autizmusra vonatkozó empirikus megfigyeléseiből kiindulva érvel amellett, hogy fikcióolvasási igényünk egy adaptív diszpozícióra, a metareprezentációs képességre vezethető vissza. Mindkét elmélet empirikus kutatások eredményeire építi tehát irodalomtudományos érvelését.

A kognitív irodalom- és kultúratudományok kapcsolódását a biológiai és pszichológiai empiriához a modern megismeréstudományoknak az a korábban tárgyalt közös alapelve teszi szükségesszerűvé, mely a megismerő folyamatok testi beágyazottságát tételezi. Ez a tézis a kognitív tudományok történetében eredetileg viszonylag absztrakt elméletként jelent meg, mára azonban számos fejlődéslekturán és idegélettan kísérlet támasztja alá, hogy gondolkodásunkat messzeemenőleg meghatározza a testi tapasztalat.³² A világot eszerint fajspecifikus, emberi nézőpontból tekintjük, olyan perspektívából, mely testünk fizikai tulajdonságaiból adódik. Ennek a speciálisan emberi perspektívának a feltérképezése motiválja a bemutatott két elmélet érdeklődését is: mindkét tanulmány azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan határozható meg a testi tapasztalatból eredeztethető speciálisan emberi nézőpont, hogyan jelenik meg a narratívában fikatív szereplők perspektívájaként (Herрман), és hogyan működik az olvasási folyamatban, ahol a szereplők elméjének olvasása gyakorlatilag nem jelent más, mint sajátos nézőpontjuk rekonstruálását (Zainshine).³³

A „megtestesült kogníció” antikatartézánus szemlélete egyúttal egy módszertani belátással is jár: annak felismerésével, hogy a mentális folyamatokat nem vizsgálhatjuk a testünktől függetlenül, tudományos megismerésük éppen a testi (fiziológiai és biológiai) folyamatok feltérképezése által lehetséges, azaz empirikus kutatásokat igényel. A biológiai empiriára való áttérés az irodalomtudományban mindazonáltal nem jelent sem determinisztikus szemléletet, sem a normatívítás igényét. A biológia irányító mechanizmusa nincsenek valamely végcél által meghatározva, hanem rugalmasan és a környezettel való állandó kölcsönhatásban működnek. Ennek megfelelően a kognitív narratológia sem posztulálja a megfigyelhet kognitív alapmechanizmusokat megkerülhetetlen tudattalan folyamatokként. Elhelyet olyan diszpozícióként kezeli őket, mely ugyan univerzálisan jellemző az olvasásra, de a különböző kulturális kontextusokban számos egyedi formát ölthet. Ugyanakkor nem kíván pálcát törni afelét sem, hogyan helyes és hogyan helytelen irodalmat olvasni. Elhelyet arra igyekszik rámutatni, milyen szövegkonstrukciós elemek milyen feldolgozási folyamatokat indítanak el az olvasóban, más szóval, hogyan éri el a szöveg az olvasóban kívánható hatást.

³¹ Erőli bővebben lásd Tim Roneyer: *Embodiment and Experimentation*. In: Dirk Geraerds–Hubert Gascas (szerk.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: University Press, Oxford, 2007, 27–48.

³² Erőli bővebben Szabo Erzsébet tanulmányát: *A worldpoint konstrukciónk nyelvészeti narratológiai megközelítéssel* (Játszók, játékosok és kognitívok: a nyelvészeti narratológiai megközelítésről). In: Szabo Erzsébet–Vicsos Zoltán (szerk.): *Worldpoint és jelentés*. Camm, Szeged, 2010, 101–113.

³³ Ezzel a címmel jelent meg 2007-ben egy tanulmánykötet az irodalomtudomány empirikus módszereiről: Wille van Perle–Jemlejan Hakemur–Sonja Zsuzsare: *Moss and Measurs. Empirical Research Methods for the Humanities*. Cambridge: Scholars Publishing, Cambridge, 2007.